

Աշխարհագրություն

УДК 551.58

ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶԻ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԻ
ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Հ. ՊՈՏՈՍՅԱՆ*, Վ. Ա. ՊՈՏՈՍՅԱՆ**

ԵՊՀ սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրության ամբիոն, Հայաստան

Հոդվածում կատարվել է Կոտայքի մարզի գյուղական տարածքների սոցիալ-տնտեսաաշխարհագրական վերլուծություն: Քննարկվել են 1831–2015 թթ. մարզի գյուղական բնակչության և բնակավայրերի ձևավորման, շարժընթացի և ժամանակակից վիճակին վերաբերող հարցեր: Կարևորվել է մարզի գյուղական տարաբնակեցման կառուցվածքում տեղի ունեցած փոփոխություններն՝ ըստ բնակավայրերի մարդաբանակի, բնակչության բնակավայրերի ծովի մակարդակից ունեցած բարձրության բաշխվածության, ինչպես նաև՝ գյուղական բնակավայրերի արտադրական մասնագիտացման և սոցիալ-տնտեսական զարգացման հիմնախնդիրները:

Keywords: Kotayk province, rural areas, dynamics of population and settlements, agricultural holdings specialization, development problems.

Կոտայքի մարզի բնակեցման բնական և սոցիալ-տնտեսական նախադրյալները:

Կոտայքի մարզը զբաղեցնում է ՀՀ տարածքի 7%-ը: Մարզին բաժին է ընկնում ՀՀ բնակչության 8,5 և գյուղական բնակչության 10,6%-ը: Մարզն ունի 60 գյուղական համայնք և 62 գյուղ:

Կոտայքի տարածքը բնակեցման և տնտեսական գործունեության տեսանկյունից գնահատելիս պետք է նկատի ունենալ մարզի նպաստավոր աշխարհագրական դիրքը: Կոտայքը կենտրոնական դիրք է զբաղեցնում ՀՀ տարածքում, միակ մարզն է, որը չունի արտաքին սահմաններ, մայրաքաղաքի հետ սահմանագծի երկարությունը նույնքան է, որքան Արագածոտնի, Արմավիրի և Արարատի մարզերինը միասին: Մարզի կենտրոնական մասով անցնում են հանրապետության առանցքային նշանակության Երևան–Հրազդան–Սևան–Դիլիջան–Իջևան ավտոմայրուղին և Արարատ–Երևան–Հրազդան–Սևան–Սոթք երկաթգիծը:

Աշխարհագրական դիրքի նշված հատկանիշները, հատկապես խորհրդային իշխանության վերջին 4–5 տասնամյակների ընթացքում, իրենց դրական դերն են ունեցել մարզի ժամանակակից տարածքի բնակեցման, մասնավորապես՝ գյուղական տարածքների (“գյուղական տարածքներ” հասկացության վերաբերյալ տես [1]) սոցիալ-տնտեսական զարգացման տարբեր կողմերի վրա:

Կոտայքի մարզում ծովի մակարդակից մինչև 2000 մ բարձրություն ունեցող շրջանները կազմում են տարածքի մոտ 48%-ը, 2001–2500 մ բարձրության շրջանները՝ մոտ 30%-ը, իսկ մնացած 22%-ը՝ 2500 մ-ից բարձր տարածքներն են [2]: Մարզում բնակեցման և տնտեսական գործունեության համար առավել նպաստավոր պայմաններ ունեն Եղվարդի և Հրազդանի սարավանդները, որոնք հյուսիսից եզրավորում են

* E-mail: a.potosyan@ysu.am

** E-mail: vahan.potosyan.93@mail.ru

Արարատյան գոգավորությունը և ունեն ծովի մակարդակից 1350–1550 մ բարձրություն: Մարզի կենտրոնական հատվածը զբաղեցնում է Հրազդանի սարահարթը (բարձրությունը 1700–1800 մ): Կոտայքի տարածքն արևելքից եզրավորվում է Գեղամա լեռնաշղթայով, հյուսիսից՝ Փամբակի, Հյուսիս-արևմուտքից՝ Ծաղկունյաց:

Մարզի հարավային շրջաններին (Կոտայքի և Եղվարդի սարավանդներին) բնորոշ է չոր ցամաքային, միջին բարձրություններին՝ բարեխառն լեռնային, իսկ ավելի բարձրադիր շրջաններին՝ ցուրտ կլիման: Ցածրադիր վայրերում ամռանը շոգ է, միջին բարձրություններում՝ չափավոր տաք, լեռներում՝ զով, մթնոլորտային տեղումների տարեկան քանակը տատանվում է 400–800 մմ-ի միջև:

Մարզի գյուղական տարածքների համար առանձնակի նշանակություն ունեն լեռնատափաստանային սևահողային վարելահողերի և լեռնամարգագետնային արտավայրային տարածքները: Գեղամա և Փամբակի լեռների լանջային հսկայական տարածքներ համարվում են հյութալի արտավայրեր և խոտհարքեր մարզի գյուղական տարածքների համար:

Կոտայքը բացառիկ հարուստ է տարածքի բնակեցման և բնակավայրերի զարգացման համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող ջրային ռեսուրսներով: Մարզում հրաբխային ապարների մեջ ներծծվող ջրերն աղբյուրների տեսքով դուրս են գալիս լեռների ստորոտներում՝ Հրազդան և Ազատ գետերի կիրճերում: Հայտնի են Քառասունակնի, Արզնիի և Գառնիի աղբյուրները: Կարևոր նշանակություն ունեն նաև տեղական (Հրազդան գետի ու նրա վտակների) և տարանցիկ ջրային ռեսուրսները: Մարզում կան նաև հանքային ջրերի տնտեսական և ռեկրեացիոն բացառիկ նշանակություն ունեցող մի շարք աղբյուրներ (Արզնու, Բջնիի, Հանքավանի և այլն) [3]:

Մարզի բնակեցման, գյուղական տարածքների ձևավորման և զարգացման գործում, վերջին հարյուրամյակում, կարևոր է նաև այստեղ առկա շինարարական բազմազան ռեսուրսների դերը, հատկապես՝ բազալտի, պեռլիտի և մարմարի պաշարները:

Բնառեսուրսային և աշխարհագրական մախաղդյալները, գործոնները և ժամանակի ընթացքում ստեղծված ենթակառուցվածքները պայմանավորել են մարզի ներկայիս տարածքում բնակավայրերի ցանցի ձևավորումը և հետագա զարգացումը:

Կոտայքի մարզի տարածքի բնակեցման պատմական մախաղդյալները: Մարզի ժամանակակից տարածքը ևս ՀՀ վաղ բնակեցված շրջաններից է, որի մասին են վկայում այստեղ առկա պատմաճարտարապետական բազմաթիվ հուշարձաններ (Գառնիի հեթանոսական տաճարը, Գեղարդի Վիմափոր և Կեչառիսի վանքերը, Բջնիի բերդը և այլն): Մարզի տարածքի տարբեր շրջաններում կան երեքհազարամյա կենդանակերպ քարե հսկաներ՝ «վիշապներ»: Այդ ամենն ապացուցում են մարզի տարածքում դեռ հազարամյակներ առաջ բնակավայրերի գոյության և դրանց նյութական ու հոգևոր մշակույթի զարգացման մասին:

Մարզի տարածքը համապատասխանում է Մեծ Հայքի Այրարատ նահանգի Կոտայք և Նիգ գավառներին: Մարզի ժամանակակից բնակչության ձևավորման վրա մեծ դեր է ունեցել 1828–1830 թթ.-ին պարսկահայքից և Արևմտյան Հայաստանից (Բայազետից, Ալաշկերտից, Սուրմալուից, Էրզրումից, Մուշից և այլ շրջաններից) բնակչության ներգաղթը Կոտայքի ժամանակակից տարածք: Մարզի բնակչության և բնակավայրերի թվաքանակի վերաբերյալ առավել հավաստի տվյալներ կան 1831 թ.-ից: Ըստ առկա սկզբնաղբյուրների այստեղ 1831 թ. եղել է 53 գյուղական բնակավայր, որոնք բոլորը միասին ունեցել են 7964 բնակիչ [4]: Առավել խտաբնակ է եղել Հրազդանի տարածաշրջանը (5,8 մարդ/կմ²), որն ուներ 28 գյուղական բնակավայր: Կոտայքի և Նախիբի տարածաշրջաններում գյուղական բնակավայրերի և բնակչության թիվը 1831 թ. կազմել է համապատասխանաբար 20 գյուղ, 1985 մարդ և 5 գյուղ, 633 մարդ: Մարզում համեմատաբար խոշոր գյուղեր էին Արամուսը՝ 228, Առինջը՝ 243, Եղվարդը՝ 279, Ալափարսը՝ 267, Բջնին՝ 410, Ջրառատը՝ 790, Մեղրաձորը՝ 336, Մոլակը՝ 363, Քաղսին՝ 246, Արզականը՝ 233, Վ. Ախտան՝ 349, Ն. Քաղսին՝ 246 բնակիչ: Մարզկենտրոն Հրազդանի բնակչության թիվն այդ ժամանակ կազմում էր 339 մարդ, իսկ Արովյան քաղաքի տեղում Էլար գյուղն ուներ 158 բնակիչ [4]:

Մինչև 19-րդ դարի վերջը (1831–1897 թթ.) Կոտայքի մարզի ժամանակակից տարածքում բնակչության թիվն ավելացել է 6,8 անգամ, իսկ գյուղերի թիվը 53-ից հասել է 94-ի (աղյ. 1):

Աղյուսակ 1

Կոտայքի մարզի բնակավայրերի և բնակչության թվի շարժընթացը (1831–2015 թթ.) [4–9]

Տարե- թվեր	Բնակավայրերի թիվը		Բնակչության թիվը			Բնակչության խտությունը	Գյուղական բնակչության խտությունը	Գյուղերի միջին մարդա- քանակը
	քաղա- քային	գյուղա- կան	ընդա- մենը	քաղա- քային	գյուղա- կան			
1831	–	53	7964	–	7964	3,8	3,8	151
1897	–	94	54118	–	54118	26,0	26,0	576
1926	–	82	59528	–	59528	28,5	28,5	726
1959	6	69	78615	19356	59259	37,7	28,4	859
1970	7	59	149580	75415	74165	71,7	35,6	1257
1979	8	59	213682	124869	88813	102,4	42,6	1505
1988	8	61	271588	170985	100603	130,2	48,2	1649
2001	7	62	272469	153981	118489	130,6	56,8	1911
2011	7	62	254397	137481	116916	122,0	56,0	1886
2015	7	62	254990	138465	116525	122,2	55,9	1879

20-րդ դարի կեսերից մարզում տեղի է ունեցել արդյունաբերության բուռն զարգացում, որը հանգեցրել է դեպի մարզ բնակչության մեծ ներհոսքի՝ ինչպես հանրապետության բարձրադիր լեռնային շրջանների գյուղական բնակավայրերից, այնպես էլ հարևան Վրաստանի և Ադրբեջանի հայաբնակ շրջաններից: 1926–1988 թթ. ընթացքում մարզի բնակչության թիվն ավելացել է 4,6 անգամ: Միայն 1959–1988 թթ. ընթացքում մարզի քաղաքային բնակչության թիվն ավելացել է 8,8 անգամ: Եթե մինչև 1950-ական թվականների կեսերը մարզում չկար քաղաքի կարգավիճակ ունեցող ոչ մի բնակավայր, ապա 1988 թ.-ին այդպիսիք ութն էին:

Արդյունաբերության զարգացման բարձր տեմպերը և ուրբանացման գործընթացներն իրենց անմիջական ազդեցությունն են թողել Կոտայքի մարզի գյուղական բնակչության և բնակավայրերի թվի շարժընթացի վրա: Մարզի գյուղական բնակչության թիվը 60 տարվա ընթացքում (1926–1988 թթ.) ավելացել է ընդամենը 1,7 անգամ: 1950-ական թվականներին քաղաքի (կամ քաղաքատիպ ավանի) կարգավիճակ են ստացել Հրազդանը (իր մեջ ներառելով նաև շրջակա մի քանի այլ գյուղեր), Արզնին, Լուսակերտը, Նոր Հաճնը: 1961 թ.-ին Էլար գյուղի տեղում հիմնադրվում է Աբովյան քաղաքը: Այնուհետև կազմավորվել են նաև Չարենցավան և Բյուրեղավան քաղաքները և քաղաքի կարգավիճակ է ստացել Ծաղկաձորը: Մարզում ամենից ուշ՝ 1996 թ.-ին, քաղաքի կարգավիճակ է ստացել նաև Եղվարդը: Ուրբանացման նշված գործընթացների պատճառով ոչ միայն դանդաղ է աճել գյուղական բնակչության թիվը, այլև 1926–1988 թ.-ի ընթացքում 21-ով նվազել է գյուղերի թիվը, մի մասի տեղում հիմնվել են քաղաքներ կամ բնակավայրեր ստացել է քաղաքի կարգավիճակ, սակայն մեծամասնությունը բնագրկվել և վերացել են: 1970-ական թվականներից հետո մարզի գյուղական բնակավայրերի թիվն էական փոփոխություններ չի կրել (աղյ. 1)

ՀՀ անկախացումից հետո երկրում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական նոր իրավիճակը, մասնավորապես՝ էներգետիկ և տնտեսական ճգնաժամը, մեծ ազդեցություն թողեցին Կոտայքի մարզի արդյունաբերական ներուժի վրա: Դադարեցին գործել տասնյակ արդյունաբերական ձեռնարկություններ, որի պատճառով մարզի քաղաքային բնակավայրերում կտրուկ մեծացավ գործազրկության մակարդակը: 1988 թ.-ից հետո մարզի բնակչության թիվը ոչ միայն չի ավելացել, այլ 2015 թ. դրությամբ նվազել է շուրջ 16600-ով (6,1%-ով): Ընդ որում, մարզի բնակչության թվի

նվազումը տեղի է ունեցել բացառապես քաղաքային բնակչության թվի նվազման պատճառով (1988–2015 թթ. մարզի քաղաքային բնակչության թիվը նվազել է ավելի քան 32500-ով կամ 19%-ով), քանի որ այդ ժամանակահատվածում մարզում դիտվել է գյուղական բնակչության թվի 15,8% աճ: Կոտայքի մարզում ևս 2001 թ.-ից հետո դիտվել է գյուղական մշտական բնակչության թվի նվազում, որը 2001–2015 թթ.-ին կազմել է 1963 մարդ կամ 1,7% (աղյ. 1):

Կոտայքի մարզի գյուղական բնակչության և բնակավայրերի տեղաբախշման առանձնահատկությունները և շարժընթացը: 2015 թ. դրությամբ Կոտայքի մարզը բնակչության ընդհանուր թվով հանրապետությունում երրորդն էր Արմավիրից և Արարատից հետո, իսկ գյուղական բնակչության թվով՝ չորրորդը (Արարատից, Արմավիրից և Գեղարքունիքից հետո): Ներկայումս (2015 թ.) մարզի բնակչության 45,7%-ը ապրում է գյուղական բնակավայրերում, այն դեպքում, երբ 1988 թ.-ին գյուղական բնակավայրերին բաժին էր ընկնում մարզի բնակչության 37%-ը:

Աղյուսակ 2

Կոտայքի մարզի և տարածաշրջանների գյուղական բնակչության և բնակավայրերի թվի բաշխումն ըստ մարդաբանակի (2015 թ.) [6]

Տարածաշրջանները և մարզը	Գյուղական բնակավայրերի և բնակչության թվի բաշխումն ըստ մարդաբանակի (մարդ)												Ընդամենը գյուղեր	Ընդամենը բնակչություն				
	մինչև 50		51–100		101–200		201–500		501–1000		1001–3000				3001–5000		5000-ից ավելի	
	ա	բ	ա	բ	ա	բ	ա	բ	ա	բ	ա	բ			ա	բ	ա	բ
Արմավյանի	–	–	–	–	1	171	4	1366	6	4290	13	23734	3	11415	3	19543	30	60519
Հրազդանի	1	30	–	–	1	101	1	400	4	2807	9	20787	–	–	–	–	16	24125
Նաիրիի	–	–	–	–	–	–	1	375	3	2090	6	9955	2	6897	4	22886	16	42203
Կոտայքի մարզում	1	30	–	–	2	172	6	2141	13	9187	28	54476	5	18312	7	42429	62	126847

* ա՝ բնակավայրերի թիվը; բ՝ բնակիչների թիվը:

Մարզի գյուղական տարածքների բնակավայրերի միջին մարդաշատությունը համեմատաբար մեծ է (2144 մարդ): Այս ցուցանիշով Կոտայքը երրորդն է ՀՀ-ում Արարատից և Արմավիրից հետո: Այստեղ մինչև 500 բնակիչ ունեցող գյուղերի թիվը 8-ն է, որոնցում ապրում է մարզի գյուղական բնակչության ընդամենը 1,9%-ը: Մարզում առավել մեծ թիվ են կազմում բնակչության թվով մեծ (1001–3000 մարդ) գյուղերը (28 գյուղ), որոնց բաժին է ընկնում մարզի գյուղական բնակչության շուրջ 43%-ը, իսկ խոշոր և զերխոշոր գյուղերին՝ 47,9%-ը: Մարզի 13 գյուղ ունեն 501–1000 բնակիչ, որոնց բաժին է ընկնում մարզի գյուղական բնակչության 7,2%-ը (աղյ. 2):

Աղյուսակ 3

Կոտայքի մարզի գյուղական բնակչության և բնակավայրերի թվի բաշխումն ըստ բարձրության գոտիների (2015 թ.) [6, 10]

Տարածաշրջանները և մարզը	Բնակչության և բնակավայրերի թվի բաշխումն ըստ բարձրության գոտիների, մ												Ընդամենը	
	1001–1200		1201–1400		1401–1600		1601–1800		1801–2000		2001–2200			
	ա	բ	ա	բ	ա	բ	ա	բ	ա	բ	ա	բ	ա	բ
Կոտայքի	–	–	8	28755	12	21503	6	9159	1	368	3	734	30	60519
Հրազդանի	–	–	–	–	4	8901	8	11004	4	4220	–	–	16	24125
Նաիրիի	5	19873	4	12935	5	7265	2	2130	–	–	–	–	16	42203
Կոտայքի մարզում	5	19873	12	41690	21	37669	16	22293	5	4588	3	734	62	126847

Կոտայքի մարզում բնակչությունը տեղաբաշխված է ծովի մակարդակից 1100-ից 2040 մ բարձրության շրջաններում: Ամենացածրադիրը Նաիրիի տարածաշրջանի Ջովունի գյուղն է (բարձրությունը 1100 մ), իսկ բարձրադիրը՝ Կոտայքի տարածաշրջանի Սևաբերդ գյուղը՝ 2040 մ: Մարզի գյուղական բնակավայրերի առավել մեծ մասը (62,6%) տեղաբաշխված է ծովի մակարդակից 1201–1600 մ բարձրության շրջաններում: 1601–2000 մ բարձրություններում ապրում է Կոտայքի գյուղական բնակչության 21,2%-ը, իսկ մինչև 1200 մ բարձրություններում կա ընդամենը հինգ գյուղ, որոնց բաժին է ընկնում մարզի գյուղական բնակչության 15,7%-ը: Մարզում ծովի մակարդակից 2000 մ-ից բարձր շրջաններում կա ընդամենը երեք գյուղ, որոնք միասին 2015 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ ունեին 734 բնակիչ (աղյ. 3):

Աղյուսակ 4

Կոտայքի մարզի գյուղական բնակավայրերի և բնակչության թվի շարժընթացն ըստ մարդաշատության խմբերի (1926–2015 թ.) [4, 6, 7, 9, 10]

Տարեթիվ	Գյուղերի թիվը	Բնակչության թիվը	Գյուղական բնակավայրերի և բնակչության թվի բաշխումն ըստ բնակավայրերի մարդաբանակի (մարդ)											
			մինչև 200		201–500		501–1000		1001–3000		3001–5000		5000-ից ավելի	
			ա	բ	ա	բ	ա	բ	ա	բ	ա	բ	ա	բ
1926	82	59528	15	1380	29	8160	21	15804	16	30992	1	3192	–	–
1988	61	100603	1	200	14	5067	11	7311	26	44113	6	22621	3	21291
2011	62	116916	3	291	8	2832	16	11844	23	43545	5	16945	7	41459
2015	62	126847	3	302	6	2141	13	9187	28	54476	5	18312	7	42429
նույնը տոկոսներով														
1926	100,0	100,0	18,3	2,3	35,4	13,7	25,6	26,5	19,5	52,1	1,2	5,4	–	–
1988	100,0	100,0	1,6	0,2	23,0	5,0	18,0	7,3	42,6	43,8	9,8	22,5	5,0	21,2
2011	100,0	100,0	4,8	0,2	12,9	2,4	25,8	10,1	37,1	37,3	8,1	14,5	11,3	35,5
2015	100,0	100,0	4,8	0,2	9,6	1,7	21,0	7,3	45,2	43,0	8,1	14,4	11,3	33,4

ա) բնակավայրերի թիվը; բ) բնակչության թիվը:

Աղյուսակ 5

Կոտայքի մարզի գյուղական բնակչության և բնակավայրերի թվի շարժընթացն ըստ բարձրության գոտիների (1926–2015 թ.) [4, 6, 7, 9, 10]

Տարեթիվ	Բնակչության և բնակավայրերի թվի բաշխումն ըստ բարձրության գոտիների, մ												Ընդամենը	
	1001–1200		1201–1400		1401–1600		1601–1800		1801–1000		2001–2200			
	ա	բ	ա	բ	ա	բ	ա	բ	ա	բ	ա	բ	ա	բ
1926	–	–	12	10210	24	17744	24	23875	15	5364	7	2335	82	59528
1988	5	12789	12	39520	20	25265	16	18242	7	4468	1	319	61	100603
2011	5	18284	12	40442	21	32690	16	20283	5	4557	3	660	62	116916
2015	5	19873	12	41690	21	37669	16	22293	5	4588	3	734	62	126847
նույնը տոկոսներով														
1926	–	–	14,6	17,2	29,3	29,8	29,3	40,1	18,3	9,0	8,5	3,9	100,0	100,0
1988	8,2	12,7	19,7	39,3	32,8	25,1	26,2	18,1	11,5	4,5	1,6	0,3	100,0	100,0
2011	8,1	15,6	19,3	34,6	33,9	28,0	25,8	17,3	8,1	3,9	4,8	0,6	100,0	100,0
2015	8,1	15,6	19,3	32,9	33,9	29,7	25,8	17,6	8,1	3,6	4,8	0,6	100,0	100,0

ՀՀ այլ մարզերի ու տարածաշրջանների նման Կոտայքում ևս անցած տասնամյակների ընթացքում տեղի է ունեցել գյուղական բնակավայրերի և բնակչության թվի ըստ ծովի մակարդակից ունեցած բարձրության և ըստ բնակավայրերի մարդաբանակի բաշխվածության նկատելի փոփոխություններ (աղյ. 4, 5):

1926–2015 թթ. ընկած ժամանակահատվածում մարզում կտրուկ կերպով նվազել է մինչև 1000 բնակիչ ունեցող գյուղերի թվի ինչպես բացարձակ, այնպես էլ հարաբերական մեծությունները: Եթե 1926 թ. այդպիսի գյուղերում ապրում էր Կոտայքի մարզի գյուղական բնակչության 42,5%-ը, ապա 2015 թ.-ին՝ ընդամենը 9,2%-ը: Մյուս կողմից՝ տեղի է ունեցել մեծ, խոշոր և գերխոշոր գյուղերի թվի և դրանց բնակչության մասնաբաժնի կտրուկ ավելացում: Եթե 1926 թ. 1000-ից ավելի բնակչություն ունեցող գյուղերը մարզում կազմել են 20,7%, ապա 2015 թ.-ին՝ 64,6%: Առավել ակնհայտ է այդ կարգի գյուղերի բնակչության մասնաբաժնի շարժընթացը մարզում: 2015 թ. 1926 թ.-ի համեմատությամբ 1000-ից ավելի մարդ ունեցող գյուղերի բնակչության մասնաբաժինը մարզում ավելացել է տոկոսային 33,3 կետով:

Ըստ Կոտայքի մարզում ծովի մակարդակից ունեցած բարձրության գյուղական բնակավայրերի բնակչության թվի 1926–2015 թթ. շարժընթացի վերլուծության.

- մարզի ցածրադիր՝ ծովի մակարդակից մինչև 1400 մ բարձրության շրջաններում ավելացել են ինչպես գյուղերի թիվը (12-ից՝ 17), այնպես էլ դրանցում ապրող բնակչության մասնաբաժինը մարզի գյուղական բնակչության մեջ (1926 թ.՝ 17,2%, 2015 թ.՝ 48,6%);

- ծովի մակարդակից 1800 մ-ից բարձր շրջաններում տեղի է ունեցել ինչպես գյուղերի թվաքանակի նվազում (22-ից՝ 8), այնպես էլ բարձրության այդ գոտու բնակչության մասնաբաժնի նվազում (1926 թ.՝ 12,9%, 2015 թ.՝ 4,2%);

- մարզում բնակեցման հիմնական գոտի համարվող 1401–1800 մ բարձրության շրջաններում գյուղերի բացարձակ թիվը նվազել է 9-ով, իսկ գյուղական բնակչության մասնաբաժինը մարզի գյուղական բնակչության մեջ՝ 22,6 տոկոսային կետով:

Կոտայքի մարզի գյուղական տարածքների սոցիալ-տնտեսական բնութագիրը:

Մարզի գյուղական բնակավայրերն առավելապես իրականացնում են գյուղատնտեսական գործառույթ: Մարզում գյուղատնտեսական նշանակության հողերը կազմում են հողային ընդհանուր ֆոնդի 74%-ը (154627,6 հա): Վարելահողերը կազմում են 37765,8 հա (24,4%-ը), արոտավայրերը և խոտհարքերը՝ 72,4%, բազմամյա տնկարկները՝ 3,2%-ը: 2015 թ.-ին մարզի գյուղացիական տնտեսությունների կողմից օգտագործվել է մշակելի հողատարածքների՝ (վարելահողերի) 52%-ը: Մարզի 62 գյուղում արտադրատնտեսական գործունեություն են իրականացնում մոտ 38700 գյուղացիական տնտեսություններ, որոնց թիվը 1990-ական թվականների համեմատությամբ նվազել է մոտ 500-ով: Տարածքի ագրոկլիմայական պայմանները, մայրաքաղաքի նկատմամբ աշխարհագրական դիրքը և մարզի տնտեսության մեջ զբոսաշրջության և ռեկրեացիայի որոշակի դերն իրենց ազդեցությունն են թողել գյուղական բնակավայրերի տնտեսական գործունեության (արտադրական մասնագիտացման) վրա: Արովյանի տարածաշրջանի բարձրադիր գոտու գյուղերն ունեն առավելապես տավարաբուծական մասնագիտացում (երկրագործության հետ զուգակցված), իսկ տարածաշրջանի միջին և ցածրադիր գոտու գյուղերը մասնագիտացված են այգեգործության (խնձորենի, տանձենի) և բանջարաբուծության ուղղություններով: Հրազդանի տարածաշրջանի բարձրադիր գյուղերն ունեն տավարաբուծության և ոչխարաբուծության, իսկ ցածրադիր գոտու գյուղերը՝ հացահատիկայինների (աշնանացան ցորենի, գարու և հաճարի) մասնագիտացում, անասնապահության հետ զուգակցված:

Նաիրիի տարածաշրջանի գյուղական համայնքներից երկուսը (Արայի և Բուժական գյուղերը), որոնք բարձրադիր են, ունեն անասնապահական մասնագիտացում (երկրագործության հետ զուգակցված), իսկ մնացած գյուղերը՝ այգեգործական և բանջարաբուծական:

Վերջին 25 տարում մարզի գյուղացիական տնտեսությունների արտադրական մասնագիտացման մեջ էական փոփոխություններ չեն կատարվել, բացառությամբ այն բանի, որ մարզում վերացել է ծխախոտագործությունը և ձևավորվել են ջերմատնային տնտեսություններ (բաց պայմաններում հատապտուղների՝ հաղարճի, ելակի և մոշի մշակությունը), մոտ 67 հա տարածքի վրա:

Մեր կողմից կատարված դաշտային հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ մարզի գյուղացիական տնտեսությունները ոռոգման համար օգտագործում են Արզնի–Շամիրամի և Կոտայքի ջրանցքների ջրերը: Աշխատանքներ է տարվում նաև ինքնահոս ոռոգման մակերեսների ընդլայնման ուղղությամբ, որը հնարավորություն կտա բարձրացնել գյուղացիական տնտեսությունների ինտենսիվացման մակարդակը և եկամտաբերությունը:

Կոտայքում գյուղացիական տնտեսությունների եկամտաբերության քիչ թե շատ բարձր ցուցանիշներով կարելի է առանձնացնել Նաիրիի տարածաշրջանի գյուղական համայնքները, որոնք բացի նպաստավոր ագրոկլիմայական պայմաններից ունեն նաև ինտենսիվացման առավել մեծ հնարավորություններ:

Մարզի գյուղական բնակավայրերի սոցիալ-տնտեսական զարգացման հրատապ խնդիրներից մեկը գյուղացիական տնտեսությունների ինտենսիվացման ցածր մակարդակի պատճառով եկամտաբերության ոչ բավարար ցուցանիշներն են, որի պատճառով չեն օգտագործվում վարելահողային տարածքների մոտ 48%-ը:

Կոտայքի գյուղական բնակավայրերի տրանսպորտային կապն ապահովում են մոտ 52 կմ միջպետական, 231 կմ հանրապետական և 250 կմ ներմարզային ավտոճանապարհները: Մարզի ցածրադիր գոտու և մայրաքաղաքին մոտ ընկած գյուղերն ունեն ինչպես ներմարզային, այնպես էլ ներհամայնքային առավել բարեկարգ ավտոճանապարհներ, իսկ մարզկենտրոնից և տարածաշրջանային կենտրոններից հեռու ընկած բարձրադիր գոտու գյուղերի (Հատիս, Սևաբերդ, Կապուտան, Չովաշեն, Բուժական, Մեղրաձոր) ավտոճանապարհները գտնվում են վատ վիճակում և բարեկարգման կարիք ունեն: Բարեկարգման կարիք ունեն նաև մարզի մի շարք գյուղական բնակավայրերի ներհամայնքային ճանապարհները (Մեղրաձոր, Հանքավան և այլն): Կոտայքի գյուղական բնակավայրերը, բացառությամբ Գեղարդ գյուղի, տրանսպորտային սպասարկման խնդիրներ չունեն (մի շարք գյուղեր անմիջական երթուղային սպասարկում ունեն մայրաքաղաքի հետ):

Մարզն առանձնանում է գյուղական բնակավայրերի կրթա-մշակութային և կոմունալ-կենցաղային սպասարկման համեմատաբար բարձր մակարդակով: Մարզի գյուղական բնակավայրերում, բացառությամբ մի քանիսի, որոնք ունեն հիմնական դպրոցներ, գործում են միջնակարգ դպրոցներ, Գառնի գյուղում գործում է նաև ավագ դպրոց: Մարզի 22 գյուղական համայնքներում գործում են մանկապարտեզներ (միայն Նոր Գեղիում գործում է երեք մանկապարտեզ): Գյուղական համայնքներից Քանաքեռավանում, Քասախում, Նոր Գեղիում և Չովունիում կան արվեստի դպրոցներ, Գեղաշենում և Արամուսում՝ երաժշտական: Քասախ, Գառնի, Ջրվեժ գյուղերում գործում են մարզական դպրոցներ (ըմբշամարտ, ծանրամարտ): Գյուղական բնակավայրերից 50-ը ունեն գրադարաններ, իսկ 30-ը՝ մշակույթի տներ: Մարզի բոլոր գյուղական համայնքներում կան առողջապահական սպասարկման տարբեր կարգի օբյեկտներ (բժշկական կենտրոններին, պոլիկլինիկաներին, բժշկական ամբուլատորիաներն կից բուժ-մանկաբարձական կետեր, առողջության առաջնային պահպանման կենտրոններ, դրանց կից բուժ-մանկաբարձական կետեր):

Կոտայքի գյուղական բնակավայրերը բացառությամբ Բուժական, Սևաբերդ, Հանքավան, Մարալանջ, Ողջաբերդ գյուղերի, գազաֆիկացված են: Մարզում բացի Լեռնանիստ գյուղից, մնացած բոլոր գյուղերն ունեն խմելու ջրի ջրագծեր:

Եզրակացություն:

- Կոտայքի մարզի նպաստավոր աշխարհագրական դիրքը, ռելիեֆային և կլիմայական քիչ թե շատ բարենպաստ պայմանները, արգավանդ սևահողային և լեռնամարգագետնային արոտավայրային տարածքները և անցած տասնամյակների ընթացքում ձևավորված ենթակառուցվածքային տարրերը պայմանավորել են մարզի ժամանակակից գյուղական տարածքների ու տարաբնակեցման ձևավորումը:

- Կոտայքի գյուղական բնակավայրերի և բնակչության թվի փոփոխությունների վրա էական ազդեցություն են թողել նախ՝ 19-րդ դարի ընթացքում տեղի

ունեցած բնակչության ներհոսքի ալիքները, խորհրդային տարիներին՝ մարզի տարածքում արդյունաբերության բուռն զարգացումը, բնակչության ներհոսքը և ուրբանացման գործընթացները, իսկ անկախացումից հետո՝ մարզի արդյունաբերական և տնտեսական ներուժի նվազումը:

- Մարզի գյուղական բնակավայրերն առանձնանում են միջին մարդաբանակի համեմատաբար մեծ ցուցանիշով՝ գյուղական բնակավայրերի և բնակչության հիմնական մասը բաժին է ընկնում տարածքի 1201–1600 մ բարձրության գոտում:

- Անցած տասնամյակների ընթացքում մարզում տեղի է ունեցել գյուղական բնակավայրերի և բնակչության թվի ըստ մարդաբանակի և ծովի մակարդակից ունեցած բարձրության համեմատ բաշխվածության զգալի փոփոխություններ (մեծ, խոշոր և գերխոշոր գյուղերի թվի, ինչպես նաև դրանց բնակչության մասնաբաժնի կտրուկ ավելացում, ցածրադիր՝ ծովի մակարդակից մինչև 1400 մ բարձրության շրջաններում՝ ինչպես գյուղերի թվի, այնպես էլ դրանցում ապրող բնակչության մասնաբաժնի ավելացում):

- Տարածքի աշխարհագրական դիրքը, ագրոկլիմայական պայմանները և տնտեսության մեջ զբոսաշրջության ու ռեկրեացիայի որոշակի դերը պայմանավորել են մարզի գյուղական բնակավայրերի արտադրական մասնագիտացման հիմնական ուղղությունները:

- Մարզի գյուղական բնակավայրերի միջև առկա է ինչպես գյուղացիական տնտեսություններից ստացված եկամտաբերության, այնպես էլ գյուղական բնակավայրերի սոցիալ-մշակութային և կենցաղային ծառայություններով ապահովածության և սպասարկման որոշակի տարբերություններ, որը պայմանավորված է առավելապես բնակավայրերի տնտեսաաշխարհագրական դիրքով ու տեղադիրքով (ծովի մակարդակից ունեցած բարձրությամբ):

- Մարզի գյուղական տարածքների սոցիալ-տնտեսական զարգացման հրատապ հիմնախնդիրներից են մշակելի հողատարածքների ամբողջական ու լիարժեք օգտագործումը, գյուղացիական տնտեսությունների ինտենսիվացման մակարդակի բարձրացումը և եկամտաբերության ավելացումը:

Ստացվել է՝ 31.10.2016

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. **Պոտոսյան Ա. Հ.** Արարատյան բնատնտեսական շրջանի գյուղական տարածքների աշխարհագրական վերլուծությունը: // ԵՊՀ Գիտական տեղեկագիր: Երկրաբանություն և աշխարհագրություն, 2016, № 1, էջ 58–65:
2. **Валесян Л.А.** Производственно-территориальный комплекс Арм. ССР. Ер.: Изд-во Айастан, 1970, 375 с.
3. Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն: Եր., ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1971, 469 էջ:
4. Населенные пункты и население Армянской ССР за 1831–1959 гг. Статистический сборник. Ер.: Армгосиздат, 1962.
5. Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու: Եր., 2015:
6. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2015 վիճակագրական ժողովածու: Եր., 2015:
7. 1989 թ. համամիութենական մարդահամարի արդյունքները Հայկական ԽՍՀ-ում: Եր., 1991, 182 էջ:
8. ՀՀ 2001 թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ ցուցանիշները): Եր., 2003:
9. ՀՀ 2011 թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ ցուցանիշները): www.armstat.am
10. **Պոտոսյան Ա. Հ.** Հայաստանի Հանրապետության գյուղական բնակչությունը և բնակավայրերը: Եր., 2013, 416 էջ:

А. А. ПОДОСЯН, В. А. ПОТОСЯН

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
СЕЛЬСКИХ ТЕРРИТОРИЙ КОТАЙКСКОГО МАРЗА

Резюме

В статье проведен социально-экономико-географический анализ сельских территорий Котайкского марза. Рассмотрены вопросы формирования, динамики (за 1831–2015 гг.), а также современного состояния сельского населения и поселений марза. Особое внимание уделено следующим вопросам: изменениям структуры сельского расселения, связанным с людностью поселений, изменениям в размещении населения и поселений по высотным поясам, производственной специализации сельских поселений и проблемам их социально-экономического развития.

A. H. POTOSYAN, V. A. POTOSYAN

THE SOCIO-ECONOMIC GEOGRAPHICAL ANALYSIS
OF THE KOTAYK PROVINCE RURAL AREAS

Summary

Socio-economic geographic analysis of the Kotayk Province rural areas has been done in the article. It have been discussed the issues regarding to the province rural population and settlements forming, dynamics (1831–2015) and the modern situation. A special significance has been given to the changes in the rural resettlement structure of the province by the settlements population size, the distribution of population and settlements above sea level, as well as by the production specialization and socio-economic development problems of the rural settlements.